

94) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 22 februari 1888.

95) De Rooy, 'Burgers', 49; Helsloot, 'Verbürgerlichung', 57-58.

96) Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Y 507, Jaarverslag Ons Huis Rotterdam 1909/1910.

97) Rotterdam stond daarin niet alleen. Ook in een kleinere plaats als Vlaardingen onstonden kort na de eeuwwisseling door toedoen van 'het volk' diverse verenigingen voor volksvermaken, merendeels op buurtniveau. Die deden de overkoepelende vereniging tot veredeling van volksvermaken 'Flardinga' sterke concurrentie aan. Vgl. Westers, 'Uitspatting', 31-39.

98) Jo Tollebeek, 'De ontdekking van de vanzelfsprekende stijl. Een nabeschouwing', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 97-110, aldaar 105.

99) 'Het is niet nodig in samenzweringstheorieën te geloven om meerdere beschavingsoffensieven aan te wijzen', constateerde Sleebe enkele jaren geleden al met betrekking tot het Groningse kleigebied in de negentiende eeuw. Vgl. V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914* (Amsterdam en Groningen 1994) 447.

100) Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1984) 237-243.

101) Zie noot 13.

102) J. Huizinga, 'Nederland's Geestesmerk', in: Idem, *Verzamelde werken* VII (Haarlem 1950) 279-312.